

ЄПІК

Лариса Іванівна,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Сумського
державного педагогічного
університету

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (1918-1923)

Автор статті аналізує теоретичні засади більшовицької мовної політики в Україні. Надається характеристика поглядів В.Леніна, Й.Сталіна стосовно напрямів діяльності радянської влади у національному і мовному питаннях.

Автор статьи анализирует теоретические основы языковой политики большевиков на Украине. Дается характеристика взглядов В.Ленина, И.Сталина относительно направлений деятельности советской власти в национальном и языковом вопросе.

The author analyzes the theoretical foundations of the language policy of the Bolsheviks in the Ukraine. The characteristic views V.Lenin, I.Stalin relative direction until the work of Soviet power in the national and language question.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Мовна проблема є однією з найскладніших соціальних проблем, невирішеність, або незадовільне вирішення якої прямо впливає на політичні процеси поліетнічного суспільства. Створення засад сучасної державної мовної політики неможливе без якісного і цілеспрямованого аналізу лінгвістичної політики в Україні у ХХ ст., особливо за часів Радянської влади. Мовна сфера потерпає, на нашу думку, від надмірного політизування окремих аспектів, замовчування або часткового викладення теоретичних і практичних аспектів діяльності різних урядів, хоч це негативно впливає на поступові, науково і законодавчо обґрунтовані та виважені кроки з боку держави щодо вдосконалення вже існуючих засад державної мовної політики, заважає

стабілізації, формуванню єдності сучасного українського суспільства та досягнення міжнаціональної злагоди.

Багаторічні наукові дослідження в сфері мовної політики свідчать, що всі вдалі спроби свідомого впливу держави на мовне функціонування повинні бути засновані на врахуванні як внутрішніх тенденцій мовного розвитку, так і потужних зовнішніх чинників. Говорячи про умови успішності певних заходів держави в царині мовного облаштування суспільства, треба мати чіткі уявлення про критерії успіху та невдачі, що в мовній політиці не є конкретно встановленими. Разом з тим, оптимальним критерієм успішності державної мовної політики є рівень суспільної єдності та стабільності, що забезпечується реалізацією виваженої державної мовної політики.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми.

Проблема формування дієвих механізмів реалізації державної мовної політики віддзеркалена в низці фундаментальних наукових напрацювань у галузі державної мовної політики. На особливу увагу заслуговують розвідки українських науковців: О. Вишняка [5], Г. Євсєєвої [7], В.Заблоцького [8-10], В. Лизанчука [12–13], Т. Марусик [14], Л. Масенко [15–18] та інших щодо історико-правового аспекту існування мовної політики, оскільки вони є визначальними при окресленні пріоритетних напрямків подальшого функціонування державної мовної політики.

На межі 1980-х – 90-х років сформувався новий етап дослідження проблеми, який докорінно відрізняється від попереднього. Велике значення для переосмислення суспільно-політичного розвитку України та національної політики більшовиків у радянську добу мають праці вітчизняних істориків С. Кульчицького, В. Даниленка, В. Гриневича [19], Б. Чирка [26]. Основні проблемно-тематичні пріоритети та певні історіографічні підсумки дослідження історії національних меншин 1920-30-х років підбиті в роботах О. Рафальського [20], Л. Якубової [28, 29]. Нові підходи авторів дозволили показати процеси відродження культурних традицій етнічних меншин в період запровадження політики коренізації та визначити прорахунки в цій справі.

Мета статті – проаналізувати погляди керівників радянського уряду стосовно напрямів вирішення національного і мовного питання в Україні напередодні започаткування політики “коренізації”.

Виклад основного матеріалу і обґрунтування отриманих результатів досліджень.

Грунтовний аналіз етносоціального стану на етнічних українських землях напередодні Першої світової війни зробив основоположник української соціології М. Шаповал у роботі «Велика революція і українська визвольна програма», який спирався на дослідження своїх попередників. За відповідний момент він узяв обрахунки про українське населення на 1914 р. Відповідно до його даних на етнічних українських землях Правобережної України (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини Мінської і Гродненської губерній, Холмщини, Бессарабії), Лівобережної України (Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини), Степової України (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля), Західної України (за станом до Першої світової війни – Галичина, Буковина і Підкарпаття), що охоплювали територію в 739 161 км², у той час проживало 46 012 000 осіб. Серед них: 32 662 000 українців (71% усього населення), 5 376 800 росіян (11,7%), 3 795 760 євреїв (8,2%), 2 079 500 поляків (4,5%), 871 270 німців (1,9%), 435 540 влохів (0,9%), 104 780 греків (0,2%), 39400 вірмен (0,1%). Трохи більше 1% становили представники інших національностей [27, 6–7].

Враховуючи політику царської Росії стосовно української мови, тобто мови більшості населення українських земель, більшовицьке керівництво змушене було виявити максимальну політичну винахідливість у вирішенні цього питання.

Принципові положення національної політики радянської влади базувалися на фундаментальних уявленнях, які виходили з базисних положень марксизму-ленінізму. По-перше, національне питання є другорядним стосовно класового. По-друге, нація - категорія історична, були часи, коли націй не

існувало. Слідом за К.Марксом і Ф.Енгельсом більшовики вважали, що національні риси народів внаслідок знищення приватної власності “неминуче будуть змішуватись і таким чином зникнуть так само, як відпадуть різноманітні станові та класові відмінності”[25, 146]. Соціалізм вбачався суспільством, мета якого не тільки зближення, але і злиття націй [4]. Підготувати умови для злиття можливо лише шляхом попереднього вирівнювання рівнів соціально-економічного і культурного розвитку народів, що може відбутися лише завдяки допомозі тих народів, які пішли вперед у своєму економічному розвитку, тим, хто опинився на більш низьких його стадіях. По-третє, більшовики вважали, що національна держава є тимчасовим явищем на шляху до всесвітнього союзу національних республік [4].

Але до зникнення держави було ще досить далеко, нагальнішою була проблема повернення на бік пролетарського уряду більшості населення, тому тезу про “світову революцію” і “злиття націй” тимчасово відкинули.

Ленінський план національного будівництва викладено в кількох статтях (“Критические заметки по национальному вопросу”, “О национальной программе РСДРП”, “О праве наций на самоопределение”, “О национальной гордости великороссов”, “Итоги дискуссии о самоопределении”, “Пролетарская революция и ренегат Каутский”, “К вопросу о национальностях или об «автономизации»”) і суть його зводилася до надання націям і народностям максимальних можливостей у розвитку мови, культури і власної держави. Національна мова, на думку Леніна, повинна стати дієвим засобом пропаганди ідей комунізму і диктатури пролетаріату і саме так, і не більше, її можна буде використовувати.

Національна і лінгвістична політика більшовиків була чітко окреслена у Програмі партії, прийнятій на II з’їзді РСДРП у 1903 р. :” 8.Право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок держави і органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних

установах...14. Безплатну і обов'язкову загальну і професійну освіту для всіх дітей обох статей до 16 років; забезпечення бідних дітей їжею, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави” [22, 594]. Задекларований принцип вільного співіснування державної мови і мов національних меншин більшовики логічно не продовжували і механізм реалізації цього принципу був не зрозумілий.

Крім того, подібне бачення вирішення мовного питання не було цілковитим винаходом більшовиків.

Наведемо, показові, з нашої точки зору, висловлювання мовознавця І.О. Бодуена де Куртене, члена Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка, лівого ліберала, який ніколи не втрачав зв'язків з національним рухом Польщі, шанобливо ставився до української мови, виступав відкрито на її захист. Він наголошував, що у вирішенні мовного питання не повинно існувати жодних пріоритетів, право обирати мову навчання і спілкування залишається за людиною [1, 40]. У брошурі, написаній у 1905 р. і опублікованій роком пізніше, учений наступним чином сформулював бажану для пореформеної Росії національно-мовну політику: “Жодна мова не вважається державною і обов'язковою для всіх освічених громадян, але, виходячи з міркувань найменших витрат часу, мовою центральних державних закладів, мовою загальнодержавної думи повинна стати мова переважаючої за чисельністю національності, мовою обох державних центрів, Петербурга і Москви, мова великоруська. Тим не менше, в загальнодержавній думі не може бути заборонене вживання інших мов, хоч воно є абсолютно безцільним з практичної точки зору. Кожному громадянину надається право зноситися з центральними установами держави на своїй рідній мові. Справа цих центральних установ – знайти перекладачів з усіх мов на всі мови, які входять до складу держави” [1, 43]. Вчений вважав, що автономні території повинні бути наділені широкими правами у всіх галузях суспільного життя, а національності, що проживають на цих територіях повинні мати однакові громадянські права, в тому числі і у мовному питанні. Мови “нацменшин”,

наголошував Бодуен де Куртене повинні користуватися однаковими національними правами поряд із мовою панівної національності. Тільки такий устрій, на думку вченого, міг бути гарантією стабільного федеративного устрою держави, в якій би не проявлялися центробіжні тенденції. Відстоюючи право кожного громадянина на релігійне і національне самовизначення, вчений висловив цікавий постулат про без національність і полінаціональність. Він писав: “У зв’язку з поняттям усвідомленої національності, заснованої на самовизначенні, я дозволю собі зачепити питання про “безнаціональність”, “двонаціональність” і, навіть, “полінаціональність” [2].

Не можна чітко прослідкувати вплив поглядів І.О. Бодуена де Куртене на В.І. Леніна або Й. В. Сталіна, тим не менше останні виявили більш радикальну послідовність у вирішенні лінгвістичного питання і явну схожість з світоглядними установками відомого вченого [1, 55].

У першому радянському уряді, створеному відразу після революції 1917 р. було створено Народний комісаріат у справах національностей, який очолив Й. Сталін. Фактично з цього моменту він керував усіма напрямками національної політики більшовиків. Під час Громадянської війни Сталін багато уваги приділяв проблемам України, загальновідомі його статті і виступи стосовно діяльності Української Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, звернення до українців з поясненнями суті більшовицької політики [21]. У 1920 р. він опублікував статтю “Политика Советской власти по национальному вопросу в России” в якій фактично узагальнив ленінські і власні погляди на мовну політику.

Ключовим моментом статті стало пропагування підняття культурного рівня населення національних окраїн, разом і з розвитком національної мови, школи, театру просвітніх закладів [21].

Введення навчання рідною мовою, розвиток національних мов Сталін напряму пов’язував з пропагуванням радянської влади. Саме з цією метою місцеві органи влади, господарства, суд, армія повинні функціонувати на рідній для населення мові. Більше того, до роботи в цих органах повинні

залучатися найкращі представники місцевого населення, тому що тільки "...таким шляхом можна встановити непорушний духовний зв'язок між масами і владою, тільки таким шляхом можна зробити Радянську владу зрозумілою і близькою для трудівників окраїн" [21]. Єдиною формою співіснування уже на той момент Сталін вбачає радянську автономію, доводить її переваги для всіх народів Росії.

Тим не менше, він не зупиняється на питаннях взаємодії центральної і місцевої влади, не торкається і такого аспекту як мова, на якій буде відбуватися спілкування між автономіями і центром. Про чисто декларативний і політичний характер статті свідчить відсутність поняття національно-культурної автономії, розуміння поліетнічності таких республік як, наприклад, Україна, де відразу ж постає питання не тільки про надання прав українській мові, а й про забезпечення рівноправного функціонування кількох мов національних меншин: євреїв, поляків, білорусів, росіян, циган.

Розпливчата позиція наркома національностей стосовно реалізації права національних менших на використання рідної мови, відсутність чіткого механізму реалізації цього права приводила до ситуацій, коли партійні функціонери в Україні не бажали говорити українською і все діловодство провадилося російською мовою [22, с. 174].

Вперше національне питання розглядалося як складова частина державної політики на X з'їзді РКП(б), який відбувся 8–16 березня 1921 р.

У постанові „Про чергові завдання партії з національного питання” вказувалось, що завдання партії в цій галузі полягає в тому, щоб допомогти трудящим масам невеликоруських народів наздогнати центральну Росію, що пішла вперед, зміцнити радянську державність у формах, відповідних національно-побутовим умовам цих народів; розвинути на рідній мові суд, адміністрацію, органи господарства, укомплектувати їх місцевими людьми, які знають побут і психологію місцевого населення. Крім того, розвинути пресу, школи, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні заклади на рідній мові; розгорнути широку мережу курсів і шкіл, як загальноосвітнього, так і

професійно-технічного характеру на рідній мові для прискореної підготовки місцевих кадрів, кваліфікованих робітників з всіх галузей управління і, в першу чергу, в галузі освіти. Ці заходи більшою мірою стосувались народів, які становили корінне населення республік, а щодо національних меншин, то в резолюції з'їзду з національного питання було вперше наведено визначення цього поняття. Крім націй і народностей, які мають певну класову будову і займають певну територію в межах РСФСР, – вказувалось у даній резолюції, – існують окремі національні групи, національні меншини, вкраплені в інонаціональні компактні більшості і, як правило, не мають певної території (євреї, поляки, латиші та інші) [6]. Стосовно їх подальшої долі більшовиками констатувалось право на вільний розвиток, а тому завданням партії по відношенню до трудящих мас національних меншин проголошувалось допомогти їм повністю використати це право.

Проблеми міжнаціональних відносин, розвитку української національної мови та культури ЦК КП(б)У обговорював на засіданнях політбюро, на листопадовому (1920 р.) пленумі, Всеукраїнській нараді КП(б)У (1921 р.), лютневому та жовтневому (1922 р.) пленумах.

5 лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про українську мову». В. Чубарю та О. Шумському було доручено підготувати циркуляр до членів партії про використання української мови, “як засобу поширення комуністичних ідей серед трудящих мас України” [24, арк. 29 зв.].

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся в лютому 1922 р., знову вказав на необхідність знання державними службовцями української мови. А жовтневий пленум того ж року розширив і підтвердив положення, спрямовані на розвиток української мови, шкільної та видавничої справи. Було наголошено на необхідності в школах з російською мовою навчання запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в українських – російської [11, с. 224].

Висновки. Мовна політика радянської влади, теоретиками якої були В. Ленін та Й. Сталін, у 1918–1923 рр. в Україні ґрунтувалася на принципі інтернаціоналізму, праві націй і народів на вільний розвиток рідної мови,

культури, освіти, праві використання рідної мови у всіх сферах суспільного життя. З одного боку ця позиція була історично зваженою, беручи до уваги національно-культурну політику царизму щодо українців, з іншого – вона давала можливість більшовикам пропагувати комуністичні ідеї на рідній мові населення. В цей період відсутні установки на введення державної мови, на будь-яку уніфікацію в національній сфері, тим не менше на практиці пріоритет часто надавався російській мові, циркуляри стосовно введення української мови у діловодство і шкільне навчання просто ігнорувалися комуністами на місцях.

Список використаної літератури

1. *Алпатов В. М.* 150 языков и политика : 1917–2000 / В. М. Алпатов. – М., 2000. – 224 с.
2. *Бодуэн де Куртенэ И. А.* О национальном вопросе [Електронний ресурс] / Бодуэн де Куртенэ И. А. – Режим доступа: http://www.archive.gov.tatarstan.r/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2009_2/09/03/
3. *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы. / Е. Борисенок. – М., 2006. – 256 с.
4. *Вдовин А. И.* Национальная политика 30-х годов / А. И. Вдовин // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 8. История. – 1992. – № 4. – С. 18.
5. *Вишняк М.* Мовна ситуація та статус мов в Україні : динаміка, проблеми, перспективи [Електронний ресурс] / М. Вишняк // Форум націй : [Газета Конгресу національних громад України]. – 2008. – № 3 (70). – Режим доступу : <http://www.forumn.kiev.ua/Forum70.htm>
6. *Десятый съезд РКП(б).* Март 1921 г. : стеногр. отчёт. – М., 1963. – С. 183, 606.
7. *Євсєєва Г. П.* Етапи державної мовної політики в Україні [Електронний ресурс] / Г. П. Євсєєва. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Philologia/59029.doc.htmhttp://www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Philologia/59029.doc.htm
8. *Заблоцький В. В.* Мовна політика в Україні : стан та напрями оптимізації : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / В. В. Заблоцький. – Х., 2007. – 16 с.
9. *Заблоцький В. В.* Мовна політика в Україні : стан та напрями оптимізації : дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 / В. В. Заблоцький. – Х., 2007. – 229 с.
10. *Заблоцький В. В.* Толерантність у мовній політиці / В. В. Заблоцький // Вісн. Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. “Питання політології”. – Х. : Харківський НУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – № 4. – С. 205–209.

11. *Комуністична* партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 1.
12. *Лизанчук В. В.* Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації : хроніка : [навч.-метод. посіб.] / В. В. Лизанчук : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 258 с.
13. *Лизанчук В.* Творимо разом Україну! : [монографія] / В. Лизанчук. – Львів : ПАІС, 2009. – 452 с.
14. *Марусик Т. В.* Немає кризи мови. Є криза любові до неї / Марусик Т. // Віче. – 1997. – № 8. – С. 140–144.
15. *Масенко Л. Т.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : ВД «Києво-Могилянська акад.», 2004. – 163 с.
16. *Масенко Л. Т.* Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою / Л. Т. Масенко // Віче. – 2003. – № 4. – С. 54–57.
17. *Масенко Л.* Україна безбатченків [Електронний ресурс] / Л. Масенко // Укр. тиждень. – 2010. – № 10. – Режим доступу : <http://www.ut.net.ua/www.ut.net.ua/ abaut/we/532>
18. *Масенко Л.* Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциту : док. і матеріали / Масенко Л., Кубайчук В., Демська-Кульчицька О. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 399 с.
19. *Україна і Росія в історичній ретроспективі : в 3 т.* / Кульчицький С. В., Гриневич В. А., Даниленко В. М., Лисенко О. С. – К., 2004. – Т. 2 : Радянський проект для України. – 530 с.
20. *Рафальський О. О.* Національні меншини України у ХХ ст. : Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К., 2000. – 446 с.
21. *Сталин И. В.* Ответ товарищам украинцам в тылу и на фронте. 12 декабря 1917 г. ; Сталин И. В. Об Украинской Раде : речь на заседании ВЦИК 14 декабря 1917 г. // Изв. – 1917. – 17 дек. (№ 254) ; Сталин И. В. Что такое Украинская Рада? // Правда. – 1917. – 15 декаб. (№ 215) ; Сталин И. В. Украинский узел // Изв. – 1918. – 14 марта (№ 47) ; Сталин И. В. Октябрьский переворот и национальный вопрос // Правда. – 1918. – 6 и 19 нояб. (№№ 241 и 250) ; Сталин И. В. Украина освобождается // Жизнь Национальностей. – 1918. – 1 дек. (№ 4) ; Сталин И. В. Политика правительства по национальному вопросу // Изв. – 1919. – 9 февр. (№ 30) ; Сталин И. В. Выступления на IV конференции КП(б) Украины 17–23 марта 1920 г. [Печатается по записям секретариата штаба Украинской трудовой армии и газетному отчету харьковской газеты “Коммунист” за 1920 г., №№ 62, 64, 65 и 66; 18, 21, 23 и 24 марта] ; Сталин И. В. Политика Советской власти по национальному вопросу в России // Правда. – 1920. – № 226 (10 окт.) // Сталин И. В. Собр сочинений. Т. 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sovetia.at.ua/Stalin/Tom04.html>
22. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / Христюк П. – Б.м., 1922. – Т. 4.
23. *Хрестоматія з історії Української РСР.* – К., 1961. – Т. 2. – 642 с.
24. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 14.

25. ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. – М., 2005. – Кн. 1 : 1918–1933 гг. / сост. Л. С. Гатагова [и др.] – 784 с.

26. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 рр ХХ ст) / Чирко Б. В. – К., 1995. – 215 с.

27. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 333 с.

28. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Якубова Л. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2006. – С. 481.

29. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у 20-ті – перша половина 30-х рр.. ХХ ст. : історіографія та джерела дослідження / Якубова Л. – К., 2006. – 109 с.